

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВИГОТОВЛЕННЯ Й ДЕКОРУВАННЯ НАРОДНОГО ВБРАННЯ УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ: КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Лілія Іваневич

УДК 391(477.43/.44)

У статті завдяки аналізу відомих і маловідомих праць та музейних фондів колекцій висвітлюються характерні особливості матеріалів для виготовлення й оздоблення традиційного вбрання українців Поділля, а також порушується проблема формування загальної класифікації матеріалів. Уперше подається розширена класифікація матеріалів для створення складових елементів народного костюма подолян XIX — початку XX ст.

Ключові слова: український народний стрій, історико-етнографічний регіон Поділля, локальні зони, традиційний комплекс вбрання подолян, XIX — початок XX ст., розширена класифікація, матеріали, складові елементи народного костюма, способи і техніка виготовлення, сировина, етнографічні колекції, музеї.

В статье в результате анализа известных и малоизвестных работ и музейных фондовых коллекций раскрываются характерные особенности материалов для изготовления и украшения традиционной одежды украинцев Подолья, а также поднимается проблема формирования общей классификации материалов. Впервые подаётся расширенная классификация материалов для создания составляющих элементов народного костюма подолян XIX — начала XX вв.

Ключевые слова: украинская народная одежда, историко-этнографический регион Подолье, локальные зоны, традиционный комплекс одежды подолян, XIX — начало XX вв., расширенная классификация, материалы, составляющие элементы народного костюма, способы и техника изготовления, сырьё, этнографические коллекции, музеи.

The article, as a result of analyzing both the famous and little known works and museum collections, sheds light on the peculiarities of fabrics for making and adorning the traditional attire of the Podillia Ukrainians and the problem of formation of general classification of the fabrics. For the first time there has been submitted the broadened classification of fabrics for making the components of folk costume of the XIXth — early XXth centuries Podillia Ukrainians.

Keywords: Ukrainian folk garb, historical and geographical region Podillia, local zones, traditional complex of Podillia Ukrainian attire, XIXth — early XXth centuries, broadened classification, fabrics, components of folk costume, methods and technique of production, raw stuff, ethnographical collections, museums.

Сучасні тенденції посиленого інтересу до пізнання традиційно-побутової культурної спадщини нашого народу спричинюють неспадуючу актуальність проблеми встановлення характерних особливостей українського традиційного строю. Важливе значення в процесі вивчення загальнонаціональних рис та регіональних і локальних ознак та відмін народної носії українців різноманітних історико-етнографічних регіонів, зокрема й Поділля, мають матеріали для виготовлення та оздоблення одіжі. Причому кількість і способи використання матеріалів для створення й декорування складових елементів народного костюма, як показали безпосередні дослідження музейних етнографічних колекцій в усіх субрегіонах Поділля (Буковинському, Західному, Східному

та Центральному), вражають, а тому вимагають відповідної систематизації та класифікації.

На жаль, у науковій літературі й досі відсутня єдина класифікація матеріалів для виготовлення й прикрашання предметів національного комплексу вбрання. З огляду на це, опираючись на багату джерельну базу та враховуючи наукові праці інших учених, спробуємо створити загальну розширену класифікацію дослідженого нами розмаїття матеріалів на прикладі Поділля.

Історіографія зазначеної проблеми включає праці таких видатних дослідників кінця XIX — початку XX ст., як П. Чубинський [37], Б. Познанський [27], Хв. Вовк [10], Л. Трофімов [36], В. Свідзинський [31] і П. Штельмах [61]. У радянський період цієї тематики торкну-

лися В. Білецька [3], О. Воропай [11], К. Матейко [22], Г. Горинь [13], Р. Захарчук-Чугай [15]. Спробу розглянути види тканин для пошиття національної носі українців здійснено також у ґрунтовних виданнях «Українське народне мистецтво: Тканини та вишивки» [38] та «Художня тканина західних областей УРСР» С. Сидорович [32]. Стислий аналіз матеріалів для виготовлення й частково декорування компонентів народної одіжі українців, у тому числі Поділля, у період незалежності України подали у своїх працях такі вчені й краєзнавці, як Г. Стельмащук і М. Білан [2; 34; 35], Я. Кожоляно [18], М. Костишена [21], Г. Кожоляно [17]. К. Матейко [23], Є. Шевченко [60], Т. Кара-Васильєва й А. Чорноморець [16], З. Васіна [7], Є. Причепій і Т. Причепій [8], О. Федорчук [39], О. Косміна [20], Г. Врочинська [12], В. Косаківський [19] і Г. Медведчук [24]. У колективній історико-етнографічній праці «Поділля» вказаної тематики найбільше стосуються наукові статті Г. Горинь про мистецтво художньої обробки шкіри [14] та О. Боряк про традиції ткацтва на Поділлі [5]. Крім цього, Л. Булгакова-Ситник у монографії «Подільська народна вишивка» вперше класифікувала матеріали для виготовлення й оздоблення подільських сорочок, фартухів, безрукавок, кожухів, опанч, свит і чугаїн [6, с. 28–40]. Т. Ніколаєва у своїх працях з історії українського костюма [25; 26] для виділення класифікаційних підтипів матеріалів окремими значимими показниками запропонувала такі етнографічні ознаки: сировина, спосіб виготовлення і техніка виготовлення. Таким чином, матеріал, залежно від сировини, вона поділила на «лляний, конопляний, бавовняний, вовняний, шовковий, шкіряний, штучний, синтетичний», від способу виготовлення — на «домотканий та фабричний», від техніки виготовлення — на «валяний, в'язаний, плетений, тканий тощо» [25, с. 20]. Саме ці ознаки було взято за основу запропонованої нижче класифікації.

Джерельна база дослідження охоплює аналіз фондів колекцій традиційного вбрання Національного музею українського народного

декоративного мистецтва [49] та Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» [55] в Києві, Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України [45] і Національного музею ім. А. Шептицького у Львові [48], Вінницького [41], Тернопільського [52], Хмельницького [56] та Чернівецького [57] обласних краєзнавчих музеїв, Одеського державного історико-краєзнавчого музею [50], Вінницького [42] та Чернівецького [58] обласних художніх музеїв, Бершадського [40], Оратівського [51], Тиврівського [53] і Тульчинського [54] районних краєзнавчих музеїв та Ямпільського районного музею образотворчого мистецтва [59] Вінницької області, державного історико-культурного заповідника «Межибіж» [43], Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника [44] та навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка [46], що на Хмельниччині, а також навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського [47] та приватної колекції одягу В. Косаківського (Вінниччина) [30].

Ґрунтовна оцінка історіографії та джерельної бази означеної проблематики лише підкреслює переважно описовий характер існуючих класифікацій або часткове намагання наукового розсортування матеріалів як об'єкта за всіма ознаками одного показника. Необхідність формування безпосередньої класифікації матеріалів для створення й декорування складових національної носі українців, зокрема подолян, зумовлюється проблемою розташування зібраної інформації в зручному для її подальшого обліку й пошуку форматі. Крім того, така класифікація стане важливою основою при створенні типології складових елементів народного комплексу вбрання, яка сприятиме встановленню внутрішньої закономірності та взаємозв'язку ознак цього виду об'єктів. Тому, використовуючи досвід попередніх класифікаційних розробок в ет-

нографії, пропонуємо розширену класифікацію матеріалів за таким основним, на нашу думку, якісним показником, як *призначення*. Відповідно до названого показника виділимо дві групи матеріалів — *для виготовлення та для оздоблення* компонентів народної ноші. У свою чергу в кожній з груп виокремимо по три підгрупи: *сировина, спосіб виготовлення (оздоблення) та техніка виготовлення (оздоблення)*. У кожній з підгруп зазначимо відповідні види та підвиди.

Отже, до класифікації матеріалів за якісним показником *призначення* належать:

I. Матеріали *для виготовлення* складових елементів традиційного комплексу вбрання українців Поділля XIX — початку XX ст., котрі охоплюють такі підгрупи за ознаками:

1) *сировина*, що за походженням буває:

а) натуральна:

● рослинні волокна — луб'яні (конопляні й лляні) та бавовняні для виробництва:

— прядива (пряжі): ручнопряденого (домотканого) — конопляного («колопні» (матірчатого або микового (грубішого)), плоскінного або повісмового (тоншого)) та лляного; фабричного бавовняного (невібленого — «бак», «бамбак», «бомбак» і вибіленого — «білець», «біль», «більки») та лляного;

— ниток: ручнопрядених (доморобних) конопляних і лляних; фабричних бавовняних («заполоч», «заполоч») і лляних;

— тканин: домотканих — полотен (конопляних, конопляно-лляних, конопляно-бавовняних, лляних, лляно-бавовняних) і лляних тканин; фабричних — бавовняних полотен та бавовняних і лляних тканин;

● тваринні волокна — вовняні або шовкові волокна для виготовлення:

— прядива (пряжі): ручнопряденого (доморобного) або фабричного вовняного звичайного та крученого кольорового («гарусу»);

— ниток: ручнопрядених (доморобних) або фабричних вовняних та фабричних шовкових;

— волосіні: довгої вовни — для тонкого сукна; кінської — для прикрас;

— перестригу (грубої вовни);

— повсті (вовни для пошиття головних уборів);

— поярку (незагубілої вовни молодих овець чи високоякісної вовни ягнят);

— тканин (домотканих і фабричних вовняних та фабричних шовкових);

● хутро — хутрянні матеріали: переважно каракуль, овече хутро, овчина (шкура молодих ягнят 4–6 місяців) і смушок (смух білого, сірого або чорного кольору — хутро ще не стрижених ягнят), рідше — хутро заяче, козяче і лисяче;

● шкіра — шкіра свійських тварин (бичача, волова, козяча, коняча, овеча, свиняча), у тому числі сап'ян (тонка, м'яка шкіра жовтого або червоного кольору з козячих (рідше — лошаких, овечих, телячих) шкір), хром (м'яка шкіра великої рогатої худоби, коней, свиней) і юхта (товста шкіра великої рогатої худоби, коней, свиней);

● стеблини, квіти та кора рослин — лико (кора дерев — в'яза, липи, лози для взуття), солома (для взуття, головних уборів, кошиків), стеблини й квіти рослин (для головних уборів), очерет (для взуття);

● волос — кінський волос (волосін) як основа прикрас та додаток до вовняної пряжі;

● дерево — для виготовлення взуття, доповнень до одягу, прикрас (намистини);

● каміння — натуральне: намистини з бурштину (річкового), гранатів, коралів, перлів для прикрас;

● кераміка — намистини для прикрас;

● кістка — намистини для прикрас (зуби звірів);

● насіння рослин, зерна овочів та кісточки плодів — намистини для прикрас (наприклад: сім'я рослини клокички, гарбузове насіння, кісточка слив та ін.);

● тісто — намистини для прикрас;

б) штучна:

● метал — браслети, дукачі, драти, ланцюжки, медальйони, монети, намистини, обручки, сережки, хрестики, хрести;

● скло — дуті кольорові скляні намистини, намистини з венеційського або чеського різнокольорового скла середніх розмірів, намисти-

ни зі смальти або сплаву скла-смальти, намистини з різнокольорового скла дрібних розмірів (бісер («вівсик», «пацьборки», «перли», «цятки»), січка, стеклярус («січка», «склярус»));

- штучне скляне каміння — бурштин, грамати, корали і перли;

- в) синтетична: пластмаса (намистини);

2) *спосіб виготовлення:*

- а) доморобний матеріал (домашнього виробництва або саморобний — нитки, прядиво, хутро, шкіра та ін.);

- б) домотканий матеріал (тканини), який у свою чергу поділяється:

- за морфологічними ознаками на:

- однорідний матеріал (тканини з одного типу волокон): домоткані конопляні або лляні полотна (тканини полотняного переплетення) — гребінниця (найгрубіші) та серпанкові (найтонкіші) полотна, густі або прозорі рідкі полотна; конопляні матірчате (грубіше) чи плоскіне (плосконне — тонше) полотна; «сирові» конопляні або лляні полотна (з однорідної пряжі): «дев'ятка» (найгрубіше полотно), гребінні полотна («десятка» — «тринадцятка»: «десятка» (найпоширеніше грубе полотно), «одинадцятка», «дванадцятка» (найпоширеніше тонше полотно), «тринадцятка» (найпоширеніше тонке полотно), «чотирнадцятка», «п'ятнадцятка» і «шістнадцятка» (поширене найтонше полотно); домоткані лляні тканини з узором (вибійка, димка); домоткані вовняні тканини (сукно вовняне — однотонне, грубіше чи грубе (товсте));

- змішаний матеріал (тканини з ниток, вироблених із суміші різних волокон або комбіновані полотна (з неоднорідної пряжі простого полотняного переплетення)): конопляно-лляні, конопляно-бавовняні («бамбак», «бомбак», «сакизове» чи «цигайове» полотна — в основі бавовняні нитки, у пітканні — конопляні чи навпаки; «пряжкове» полотно — з домішкою бавовняного прядива «більки»), лляно-бавовняні полотна;

- неоднорідний матеріал (тканини з різних видів волокон в основі й пітканні складного репсового (основа — бавовняна пряжа, а піт-

кання — вовняна; основа з лляної пряжі, а піткання — з вовни) та саржевого (або чинуватого — запаски, сукно) переплетення): домоткані напівлляні або напіввовняні тканини (сукно — однотонне, грубіше чи грубе (товсте));

- за ознаками використання:

- тканини, як матеріал для подальшого пошиття одягу;

- тканини у вигляді окремих компонентів костюма — головні убори (намітки, хустки), запаски, плахти, пояси;

- в) ручнопрядений матеріал (нитки та пряжа), який у свою чергу поділяється за морфологічними ознаками на:

- однорідний (нитки або пряжа з одного типу волокон);

- неоднорідний або змішаний (нитки або пряжа, виготовлені із суміші різних волокон);

- г) фабричний матеріал (лише однорідний), серед якого за ознакою походження волокна виокремлюють:

- бавовняні фабричні полотна («бамбак», «бахта», «бомбак», «бумбак»); бавовняні фабричні вітчизняні тканини — крам (кашемір, плис, сатин, ситець) та привізні тканини (батист, міткаль, мусліні, перкаль, шале);

- вовняні фабричні вітчизняні тканини (кашемір, дешеві ґатунки штофу);

- лляні фабричні тканини (каламайка);

- шовкові фабричні вітчизняні тканини (дешеві ґатунки парчі, штофу) та привізні тканини (атлас, китайка, дешеві ґатунки мусліну, оксамиту, парчі);

3) *техніка виготовлення*, від різновиду якої матеріал буває: валяний, вигладжений, викачаний, вим'ятий, вирівняний, витіпаний, витріпаний, вичесаний, вичинений, в'язаний, дублений, зшитий, морщений, набираючий, низаний, насильний, плетений, тканий, стягнутий, шитий тощо.

II. Матеріали для оздоблення складових елементів традиційного комплексу вбрання українців Поділля ХІХ — початку ХХ ст., які охоплюють такі підгрупи за ознаками:

1) *сировина*, що за походженням буває:

а) натуральна:

- рослинні волокна — конопляні («дуб» — фарбовані в дубовій корі, «заполоч» — фарбовані в розчині сажі), лляні («білі» — білого кольору) і бавовняні (фабричні: «більця» (білого кольору), «бавенка», «заполоч», «клубочки», «мулінка» («муліне»), «опал», «пасма», «саморобщина» — фарбовані в домашніх умовах) нитки для вишивання й декоративних швів; китиці, плетені мереживо, тасьма, шнури; фабричні елементи оздоблення — мереживо, стрічки, тасьма, шнури (шнури);

- тваринні волокна — вовняні («бавна», «волічка», «коцик», «олічка» — доморобні; «волочка», «гарус», «лучка» — фабричні) та шовкові («відваб») нитки для вишивання й декоративних швів; китиці, мереживо, сукно, тасьма, шнури; фабричні привізні елементи оздоблення — мереживо, оксамит, стрічки, тасьма, шнури (шнури);

- хутро — каракуль, овече хутро, смушок (смух білого, сірого або чорного кольору), хутро заяче, козяче та лисяче;

- шкіра — шкіряні смужки для аплікації, гудзиків, зав'язок, китиць, петель, шнурів;

- віск — для виготовлення прикрас, головних уборів (дівочих весільних віночків); для воскування ниток, якими вишивали;

- дерево — гудзики, кілочки (для взуття), колодочки (дерев'яні підбори для взуття, обтягнуті шкірою), стружка (для штучних квітів);

- кераміка — гудзики;

- кістка — гудзики;

- мушлі — черепашки морських або річкових молюсків для прикрас;

- папір — картон, різнокольоровий гофрований («жати́й») і «папіросний» папір, стружка;

- пір'я — для оздоблення головних уборів;

- солома — устілки (вустілки) для взуття, плетені стрічки для головних уборів;

- фарби — тваринні: з комах (кошенілі, червця); рослинні: з квітів, кори, коренів, листя, плодів та стебел дерев, кущів і рослин, трав; земляна фарба — вохра;

б) штучна:

- метал — гаплички, гачки, гудзики, заклепки, блискітки, лелітки або «тарілочки»

(металеві кружальця), металеві нитки («металевий дріт», «сухозлітка» («сухозлоття», «сухозліть»), «тхір», «хір» («вишивка хором»), «шир»), мідні бляшки, мідні кружляки, підкови для взуття, фольга, цвяхи;

- скло — гудзики; дуті кольорові скляні намистини, намистини з венеційського або чеського різнокольорового скла середніх розмірів, намистини зі смальти або сплаву скла-смальти, намистини з різнокольорового скла дрібних розмірів (бісер («вівсик», «пацьорки», «перли», «цятки»), січка, стеклярус (склярус)); скельця;

- штучне скляне каміння — бурштин, гранати, корали і перли;

- фарби — суміш натуральних фарб із квасцями, мідним купоросом, стружками заліза або сталі;

в) синтетична:

- пластмаса — гудзики, заклепки, заTRASки;

- фарби — анілінові;

2) спосіб оздоблення — вибілений чи невибілений, фарбований чи нефарбований матеріал;

3) техніка оздоблення, від різновиду якої матеріал буває: вибитий, вишитий, воскований, в'язаний, драпірований, декоративно тканий, друкований, зарублений, золений, мальований, нашитий, опушений, перемотаний, плетений, різьблений, рясований, скручений, тиснений, пришитий, циркований, шитий, шліхтований та ін.

Особливості отримання матеріалів для виготовлення складових убрання українців історико-етнографічного регіону Поділля були пов'язані з господарсько-економічними й культурними умовами розвитку населення краю та його зв'язками із сусідніми (і не лише) країнами. Так, у XVII—XVIII ст. на Поділлі вже існували великі сукняні мануфактури в містечках Заліщики (Тернопільщина), Деражня, Миньківці, Ярмолинці й селі Голохвости (Хмельниччина), містечку Тульчин (Вінниччина), а в XVIII—XIX ст. на Західному Поділлі працювали полотняні мануфактури в Заліщиках (Тернопільщина), Східному Поді-

лі — у Немирові (Вінниччина), Центральному Поділлі — у Добровіллі (Хмельниччина) [5, с. 485]. Проте в подільських селах до першої чверті ХХ ст. було широко розповсюджено домашнє ткацтво. Домоткані тканини виготовляли з однорідного та змішаного прядива й використовували для пошиття натільного, поясного, плечового та верхнього одягу, головних уборів, різноманітних допоміжних видів захисту ніг й доповнень до одягу. Отримували домоткані тканини з луб'яних рослин — конопель і льону. Але якщо в ХІХ ст. основним, а іноді єдиним матеріалом для промислу на Поділлі були коноплі, то на початку ХХ ст., зрозумівши переваги лляного полотна, селяни почали сіяти більше льону. Конопляне прядиво найкращого ґатунку виготовляли в південно-східних районах Західного Поділля. У міру просування з півдня на північ до подільсько-волинського пограниччя конопляне полотно вже не конкурувало з лляним [6, с. 29; 32, с. 31].

Загалом якість полотна рівноцінно залежала як від підготовки сировини (сівби, збирання, обмолоту), обробки волокон (замочування, тріпання, розчісування), прядіння, характеру зсукування ниток, техніки ткання, так і від завершальних методів обробки: вибілювання, викачування, вигладжування тощо. Зазвичай найкращі полотняні тканини ткали в чорноземних районах Поділля — найсприятливіших для вирощування конопель [17, с. 230; 24, с. 479–480]. На Поділлі ткали два типи конопляного полотна — матірчате і плоскінне. Причому плоскінне було тонше і якісніше, адже виготовлялося із чоловічих стебел конопель (плоскіні), а матірчате, виготовлене із жіночих стебел (матірки), — було грубіше і менш якісне [10, с. 490; 31, с. 146–147]. Найбільше й найтонше полотно виготовляли з чистого льону. За кількістю пасм в основі полотна, що визначало його ширину та якість, полотна поділяли на «десятку» (відповідно десять пасм) — «двадцятку» [37, с. 408–409]. Хоча в цілому, залежно від сорту ниток, узятих на основу і поробок (піткання), в

Україні розрізняли близько 20 видів полотен. Найтовстішим вважалося полотно «дев'ятка», тонші — «десятка» і «дванадцятка», ще тонші — «тринадцятка» і «чотирнадцятка» [27, с. 191–192]. Найуживанішими в українців були полотна «десятка», «дванадцятка» і «двадцятка» [37, с. 409], а в українських подолян — «десятка» і «дванадцятка» [27, с. 191]. Наприкінці ХІХ ст. українці, зокрема, Східного Поділля, переважно вирощували коноплі, з яких ткали вибілені широкі полотна «десятку» — «шістнадцятку». З гребінних полотен («десятки» — «тринадцятки») шили підточки для жіночих сорочок і чоловічі штани, з «чотирнадцятки» — буденні сорочки, з «п'ятнадцятки» і «шістнадцятки» — святкові сорочки [31, с. 153]. На початку ХХ ст. українці, особливо північних районів Західного й Центрального Поділля, крім конопель, вирощували льон. Конопляні та лляні полотна різнилися як фактурою (товщина ниток, спосіб переплетення), так і кольором. Якщо невибілене полотно з конопляного прядива було тугіше, зеленкувато-сірих відтінків, то лляне полотно — м'якіше, біліше (сірувато-охристих відтінків), з природним полиском, мало дрібнішу клітинку [3, с. 46]. Українські подолянки розрізняли полотна простого полотняного (гладкі, простоткані) та складного (частіше саржевого (або чинуватого), рідше — репсового, що ткалися на багаторемізних верстатах) переплетіння [5, с. 494].

На Поділлі найчастіше вживали найпростіші «сирові» полотна — конопляні: плоскінне (тонке, добре вибілене) і матірчате (грубе, сірувато-охристе відтінку); лляне (тонке, біле) та рідше — комбіновані полотна з неоднорідної пряжі — конопляно-лляне, конопляно-бавовняне та лляно-бавовняне. Причому конопляно-бавовняні та лляно-бавовняні полотна ткали, поєднуючи конопляне чи лляне прядиво з фабричним бавовняним прядивом «бамбак» («бомбак» — невибіленим) чи «білець» («білька» — вибіленим) переважно російського виробництва [3, с. 4–6; 31, с. 140–154]. Створені подільськими селянами комбіновані полотна

«бомбак» були вужчі й м'якші, ніж аналогічні фабричні полотна [28, с. 273].

Однак назвою «бомбак» («бамбак») подільські українці позначали як чисто бавовняні (привізні), так і комбіновані (домоткані) полотна. Наприклад, на Вінниччині тонке полотно «бамбак» в основі мало бавовняні нитки, а в пітканні — конопляні (або ж навпаки) [31, с. 154]. Так, у Балтському, Могилівському, Ольгопільському та Ямпільському повітах поширення набули полотна «бомбак» з конопляних плоскітних ниток (основа) і фабричних бавовняних ниток (піткання) та «чистий бомбак» — у Могилівському, Ольгопільському та Ямпільському повітах [31, с. 141]. На Тернопіллі в с. Устя Борщівського району на початку ХХ ст. ткали «пряжкове» полотно в основі з конопляними, а в поробку — з бавовняними нитками. У свою чергу на Хмельниччині святкові сорочки виготовляли із «сакизового» (с. Рогізна, Дерев'яне Кам'янець-Подільського р-ну) або «цигайового» (с. Косинівці Новоушицького р-ну) полотна, в основі якого були бавовняні, а в пітканні — конопляні нитки [6, с. 31]. Водночас масового застосування в українців Поділля комбіновані полотна не знайшли, тому траплялися нечасто в загальному обсязі однорідних тканин. Виготовляли подоляни й домоткані лляні тканини з узором, віддрукованим уручну з дерев'яної дошки (вибійка, димка) для пошиття поясного, плечового та верхнього одягу.

Також широко використовувалися домоткані вовняні тканини (сукно вовняне — однотонне, грубіше чи грубе (товсте)). За дослідженнями П. Штельмаха, кушнірство в Подільській губернії було одним із найдавніших промислів подільських українців, і лише наприкінці ХІХ ст. на переважній більшості території воно поступово почало занепадати [61, с. 341, 345]. З домотканого сукна українці Поділля шили поясний, плечовий та верхній одяг («бунди», «гуньки», «капоти», «манти», «опанчі», «свити», «сердаки», «сіряки», «чмерки», «чугаї», «чугаїни» тощо), головні убори та допоміжні види утеплення ніг (суконні

онучі). Окремо з вовни робили валяні головні убори та шили взуття. Сукняні тканини мали різне забарвлення: біле, сіре, темно-коричневе або чорне. Сукно чорного кольору подоляни виготовляли з найкращої вовни молодих овець, яка мала гарний колір і не потребувала фарбування. З вовни старих овець отримували сукно нижчої якості. Початкова обробка прядива з вовни була технологічно простішим процесом, ніж обробка рослинних волокон. Процес обробки зістриженої вовни включав миття в гарячій воді, промивання в річковій воді, просушування на сонці, скубання й розбирання руками, розпушування й чесання, прядіння за допомогою веретена чи прядки. Саме сукно ткали на ткацьких верстатах, а потім ще «били» на сукновальнях («фолюшах»), які облаштовували при водяних млинах, причому довжина сукна зменшувалась удвічі [17, с. 234; 31, с. 149–150]. Вовняну тканину ткали звичайною технікою простого полотняного переплетіння, зрідка додаючи до вовни кінський волос. Достатньо складною була завершальна стадія обробки — звалювання [32, с. 53, 54].

Крім вовни, подоляни використовували шкіру та хутро для виготовлення зимового верхнього одягу і зимових головних уборів, чоловічого поясного і плечового одягу (на Буковинському Поділлі), взуття, поясів та доповнень до одягу [10, с. 558]. Вироби з хутра, передусім овець і кіз, українці всіх субрегіонів Поділля шили хутром усередину, причому зовнішня сторона шкіряного одягу мала спочатку лише білий колір [4, с. 59; 41, Т-2282, 2058; 52, Т-2086, 2240]. На початку ХХ ст. поширилися кожухи з добре виправлених і фарбованих у брунатний (коричневий), жовтий (цегляний), синій, червоний чи чорний колір шкір [41, Т-2621; 52, Т-3032, 4140, 4599; 56, Т-2558; 57, III-7360]. Це підтверджувало високу професійну майстерність місцевих кушнірів, цехові громади яких були відомі у ХVІІІ — на початку ХХ ст. в м. Балта, Кам'янець, Меджибіж, Сатанів, Хмільник, Шаргород [33, с. 31–59]. Водночас подільські українці носили так звані волоські кожухи, що у ХVІІ–ХVІІІ ст. над-

ходили з Молдавії й Валахії, з яких були перенесені певні прийоми декору на традиційні місцеві [6, с. 32]. Взуття («берлячі» (теплі чоботи з хутром), черевики, чоботи) подоляни шили з виправлених шкур волів, коней, корів, свиней і телят [24, с. 409; 47, КВ-509; 50, Б-3422; 51, КВ-1354].

Окрім домотканих тканин, шкіри та хутра українці Поділля широко використовували різноманітні привізні фабричні тканини. Так, ще в першій половині XIX ст. на ярмарки Подільської губернії (тобто Східного і Центрального Поділля) завозили тканини, прядиво, нитки, стрічки й прикраси переважно з Росії та подекуди з європейських країн [1, с. 26], хоча на Центральному Поділлі важливим транзитним центром торгівлі був Кам'янець-Подільський, через який проходили Молдавський та інші торгові шляхи, що зв'язували губернію з країнами Заходу і Сходу. На містечковій ярмарки Буковинського та Західного Поділля, зокрема Бучача, Золотого Поток, Тербовлі й Чорткова, насамперед потрапляли тканини з Англії, Греції, Голландії, Румунії, Туреччини та Угорщини. Тому не дивно, що українські селяни Буковинського і Західного Поділля, на відміну від Східного і Центрального, використовували в побуті передусім тканини, різні матеріали для виготовлення й оздоблення вбрання та прикраси західноєвропейського виробництва, розмаїття яких було значно більшим, порівняно з російськими товарами [6, с. 31]. Серед привізних тканин для пошиття сорочок українці Поділля застосовували тканини полотняного переплетіння — бамбак («бомбак»), батист, міткаль і перкаль, а для нагрудного жіночого одягу — кашемір, оксамит, пліс і шале [6, с. 31–32; 25, с. 58–59].

Для створення прикрас та дівочих головних уборів подоляни використовували найрізноманітніші матеріали. Так, вітчизняний етнограф Х. Вовк для виготовлення головних уборів подолянок виокремив такі матеріали, як гусячі пера й віск, для прикрас — зерна і кісточки овочів, намистини: кам'яні (з бурш-

тину, гранату, корала, смальти), металеві (дукачі, медальйони, хрестики) і скляні (бісер, намистини з венеційського скла та дуті) [9, с. 128–130].

Разом з тим, завдячуючи тенденціям західноєвропейської моди, уже із середини XIX ст. в отриманні насамперед нагрудних і нашийних жіночих прикрас подоляни всіх локальних зон регіону починають застосовувати такі матеріали, як бісер, лелітки, січку й стеклярус [41, Т-2421, 2441, 2447, 2611; 46, КВ-409, 909; 56, С-685, 686]. Крім того, українці Буковинського та Західного Поділля з бісеру виготовляють головні дівочі прикраси і убори (особливо весільні), гerdани на чоловічі капелюхи, нагрудні чоловічі прикраси та іноді пояси (Придністровські р-ни) [45, ГУ-43, 63, 73, 109, ЕП-22266-22268, 22295, 80529; 48, НМТ-13; 52, Т-242, 1019, 1021, 9326; 57, III-4047–4049, 7630–7632, 10436].

Найпоширенішими способами декорування традиційного вбрання подільських українців була вишивка та аплікації. Серед оздоблювальних матеріалів подоляни використовували передусім нитки, бісер, лелітки, січку, стеклярус і сухозліть — для вишивання; гарус, сукно, шкіру і шнури — для аплікації, мереживо, оксамит, стрічки і тасьму — для нашивання [44, КТК-92, 162, 166, 1749].

З давніх-давен українці вишивали вовняними, конопляними та лляними нитками. Натомість подоляни наприкінці XIX — початку XX ст. для вишивання використовували вже п'ять різновидів ниток: вовняні, конопляні й лляні ручного прядіння та бавовняні й шовкові фабричного виробництва [6, с. 34].

Конопляні та лляні нитки пряли з найкраще вичесаних волокон, потім білили, фарбували, натирали воском (воскували) або жиром для зміцнення та надання їм полиску. Процес вибілювання полягав у декількаразовому золінні ниток. Для цього змотані в півмітки напружені конопляні або лляні нитки складали в діжку — так звану зільницю («вулик», «вулий», «жлукто», «нецьки»), пересипали попелом зі спалених дров і заливали окропом,

а утворена лужна вода поступово вибілювала нитки. Опісля нитки прали та висушували на сонці або морозі. Утім, для отримання білого ніжного лляного волокна льон можна було спочатку лише добре вимочити у водоймі, а потім гарно висушити на сонці. Вибіленими нитками вишивали окремо чи в поєднанні з невибіленими, що мали сіро-зеленкуватий відтінок [5, с. 491; 17, с. 234; 31, с. 149–150]. Лише невибіленими (із зеленкуватим відтінком) конопляними нитками змережували різні частини сорочок та підрублювали під мережку («циркували») подоли жіночих і чоловічих сорочок у Придністров'ї Західного Поділля, зокрема в Борщівському й Заліщицькому районах Тернопільщини. Іноді нитки фарбували в домашніх умовах, найчастіше за допомогою рослинних барвників з кори вільхи, горіха, дуба і яблуні, квітів та стебел звіробію, крокуса, материнки, пуповника-жовтила, червоного сандала і череди, коріння кінського щавлю і марени, лушпиння цибулі, ягід бузини і крушини, тваринних — з комах (кошенілі, червця) та земляного барвника — вохри. Також використовували мінеральні барвники — суміш натуральних фарб із квасцями, мідним купоросом, стружками заліза або сталі, а згодом — синтетичні анілінові (промислового виробництва) [5, с. 491; 25, с. 143]. Так, підфарбовані в розчині сажі конопляні нитки в с. Дністрове Борщівського району на Тернопільщині називали «заполоч». Вони були із сиво-блакитним відтінком і застосовувалися для змережування вставок та рукавів сорочок. Солом'яний колір конопляних ручнопрядених ниток на Вінниччині — у с. Клембівка Ямпільського району й с. Стіна Томашпільського району — одержували завдяки їх запіканню в тісті, пересипавши перед цим жовтуватою сіллю хромової кислоти (хроматами) [6, с. 34]. У південних районах Східного Поділля світло-вохристий («пшеничний») колір ниток для вишивання отримували змочуванням їх гарячою водою з розчином лугу, одержаного від спаленої соломи гречки [59, Т-57].

Лляними нефарбованими нитками вишивали по білому полю полотна («білим по білому»). Лляні та конопляні нитки використовували лише в архаїчних техніках — виколованні, вирізуванні, курячому броді, мережці й набируванні [6, с. 35; 41, Т-2096; 43, Т-11; 46, КВ-3483; 49, В-2807].

Подільські українці ручнопрядені вовняні нитки на початку ХХ ст. поступово замінюють фабричними з Бессарабії та європейських країн [5, с. 486]. Вишивка вовняними нитками була характерною лише для Подільського Придністров'я всіх локальних зон регіону. Залежно від товщини та кольору вовняні нитки на Західному Поділлі мали такі назви: «бавна» — пухкі, легко зсукані нитки, здебільшого чорного забарвлення (сс. Дністрове та Устя Борщівського р-ну на Тернопільщині); «волічка» чи «олічка» — переважно чорні вовняні нитки (Борщівський і Буцацький р-ни Тернопілля); «коцик» — тонкі, щільно зсукані різнокольорові нитки (сс. Берем'яни, Зубрець та Миколаївка Буцацького р-ну, с. Садки Заліщицького р-ну Тернопільської обл.) [6, с. 35; 52, Т-758, 4599; 55, КН-1111, 13901, 15916]. На Східному та Центральному Поділлі селяни віддавали перевагу тонким міцним вовняним фабричним ниткам — «волочка», «гарус» чи «лучка». Крім сорочок, подоляни прикрашали вишивкою вовняними нитками коужухи і свити [6, с. 35; 41, Т-1255, 2246; 55, КН-975, 8275, 9812, 16414].

Шовкові нитки ввійшли в побут сільських подолян завдяки шовкоткацьким мануфактурам, що діяли ще в ХVІІ ст. в м. Меджибожі (Хмельниччина), Немирові (Вінниччина), а в другій чверті ХІХ ст. — у Бучачі (Тернопільщина) [6, с. 35; 32, с. 3]. Однак наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. головно шовком вишивали тільки на Західному Поділлі, особливо в Придністровських районах субрегіону. Причому для вишивання використовували два типи шовкових ниток: тонкі — лише для посилення контурів узорів (техніками *ланцюжок*, *ретьязь*, *стебнівка*) і пухкі (незсукане прядиво) — для суцільного зашивання орнаменталь-

них мотивів (технікою *позаголковий шов*) [6, с. 36; 41, Т-2523; 52, Т-2429, 2556].

Серед привізних фабричних бавовняних ниток, які з'явилися на подільських ринках у значній кількості вже наприкінці ХІХ ст., популярними в селян Західного Поділля були фарбовані хімічним способом різнобарвні нитки — «заполоч» [32, с. 33; 52, Т-2696, 2846, 2989, 6239, 8534]. Також цінувалася мерсеризована пряжа з шовковистим блиском із Франції — Д.М.С. (С.М.С.) [6, с. 36; 52, Т-2695]. Українці Східного та Центрального Поділля користувалися переважно червоними й чорними бавовняними нитками, місцева назва яких також «заполоч» [29, с. 317; 40, КВ-947; 41, Т-2206, 2412, 2819]. Крім того, вони застосовували білі бавовняні нитки для мережок і білих вишивок та різнокольорову заполоч для вишивання техніками *гладь*, *низь*, *хрестик* тощо як на домотканих, так і на фабричних тканинах. Червону фабричну заполоч для закріплення кольору іноді «дофарбовували» у відварі з дубової кори в домашніх умовах. Після такої обробки нитки набували більшої насиченості барви й не линяли після прання. У різних субрегіонах Поділля побутовали свої місцеві назви бавовняної пряжі, зокрема: на Західному Поділлі — «опал» (с. Миколаївка Бучацького р-ну Тернопільської обл.), «рак» (с. Устя Борщівського р-ну Тернопільської обл.) та «саморобщина» — бавовняні нитки домашнього способу фарбування (с. Возилів Бучацького р-ну Тернопільської обл.) [6, с. 36–37], а також «муліне» (с. Кошляки Підволочиського р-ну Тернопільської обл.) [52, Т-2696]; на Східному Поділлі — «бавенка» або «мулінка» (с. Будьки Жмеринського р-ну Вінницької обл.), «клубочки» або «пасма» (с. Гордівка Тростянецького р-ну Вінницької обл.) [6, с. 36–37] і «муліне» (Немирівський р-н Вінницької обл.) [41, Т-1656] (Тиврівський р-н Вінницької обл.) [53, КВ-2756], (Тульчинський р-н Вінницької обл.) [54, КВ-399, 531, 597].

В українській народній вишивці металеві нитки не були поширені. Однак подільські українці наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

для вишивання використовували металеві срібні й «золотні» нитки пряденого типу (тобто намотані довкола шовкової нитки) під назвою «сухозлітка» («сухозліть», «сухозлоття»). Ними оздоблювали контури орнаментальних мотивів жіночих сорочок у селах Борщівського і Заліщицького районів Тернопільщини (Західне Поділля) та Заставнівського району Чернівецьчини (Буковинське Поділля) техніками *ланцюжок*, *ретьязь*, *стебнівка* тощо [52, Т-296, 4080, 9530; 57, Т-261, III-4142–4144, 4146, 4147, 7364, 7365, 7369, 16657, 16821; 58, Т-1216, 1362]. Металеві нитки на Тернопіллі мали й свої місцеві назви, а саме: «металевий дріт» (с. Кудринці Борщівського р-ну), «тхір» (с. Зозулинці Заліщицького р-ну) та «хір» (с. Дністрове Борщівського р-ну). Подільяни південних районів Вінниччини (Східне Поділля), насамперед с. Клембівка та сусідніх з ним сіл Ямпільського району, вишивали сухозлоттю (по-іншому «хір» або «шир») технікою *лічильна гладь* жіночі сорочки. Трапляється тут також побутовання у вишивці скручених сріблястих металевих ниток з чорною заполоччю, а золотистих — з червоною [6, с. 37–38; 28, с. 273].

У декоруванні традиційного натільного, поясного і плечового одягу та головних убогів (передусім українців Буковинського й Західного Поділля, а також частково Придністровських районів Центрального Поділля) стають популярними такі матеріали, як бісер («вівсик», «перли», «цятки»), блискітки, дуті скляні намистини, лелітки, січка, склярус (склярус), штучні перли та різнокольорові мереживо, оксамит, стрічки, тасьма і шнури [30, КВ-223; 41, Т-2049, 2783; 44, КТК-103, 684; 47, КВ- 2812; 52, Т-2927]. Так, на початку ХХ ст. зазначеними матеріалами в селах Бучацького, Гусятинського, Підволочиського, Тернопільського й Чортківського районів Тернопілля оздоблювали святкові жіночі оксамитові безрукавки (по-місцевому: «горсети», «горсики», «жупани», «камізьльки», «лейбики»), спідниці й фартухи [52, Т-1185, 1349, 1350, 2102, 2856, 2927, 7226, 7309, 7493].

Зокрема, у с. Зубрець Бучацького району довгі оксамитові безрукавки прикрашали бісером (місцева назва — «пацьборки»), блискітками й гарусом [52, Т-2927]. У селах Борщівського й Заліщицького районів Тернопільської області, Заставнівського й децю рідше Хотинського районів Чернівецької області та іноді Кам'янець-Подільського району Хмельницької області бісер побутував у вишивці жіночих і чоловічих сорочок [49, В-6434; 52, Т-868, 1093, 3024; 57, III-19889, Т-136, 262]. Крім указаних назв бісеру, західні подоляни вживали й такі, як «вівсик» або «перли» в сс. Дністрове й Устя Борщівського району (стеклярус тут мав ще назву «січка»), «пацьборки» в с. Мишків Заліщицького району та «цятки» в с. Устя Борщівського району. У деяких селах зазначених західноподільських районів замість дорогого чеського бісеру і стеклярусу використовували дешеві скляні намистини й металеві кружальця (лелітки або «тарілочки») [6, с. 38].

Кожухи та хутрянні безрукавки («кептарі», «кептарики», «кожушки», «куці кожушки», «мунтяни», «півкожушки», «кожушанки», «кожушини», «лейбики») оздоблювали розмаїтою вишивкою бавовняними й вовняними нитками, бісером і стеклярусом, аплікаціями з різнокольорових гарусу, сукна, тасьми, шкіри

і шнурів, а також опушували смужками хутра (смушком) [41, Т-2058, 2282; 52, Т-234, 390, 1018, 1024, 1430, 2086, 2224, 2898, 2942, 3351, 4140, 4750; 56, Т-2558; 57, III-7360].

Отже, загалом серед матеріалів для виготовлення й декорування компонентів традиційного вбрання українців Поділля трапляються як загальнопоширені в Україні, так і окремі, властиві для всього подільського регіону, його певної локальної зони (Буковинської, Західної, Центральної або Східної) чи конкретного адміністративного району субрегіону. Це пояснюється специфікою межування Поділля з найрізноманітнішими історико-етнографічними регіонами України, а саме: Волинню, Південно-Степовою зоною і Середньою Наддніпряниною та етнографічними районами, зокрема Буковиною, Опіллям і Покуттям, а також особливостями кліматичних умов, географічним розташуванням та наявністю родючих чорноземів, які зумовили поширення характерних для окресленої території ремесел і промислів, що пов'язані з виготовленням матеріалів для пошиття та прикрашання складових подільського костюма. Проте запропонована класифікація не претендує на завершений та остаточний варіант, адже в процесі подальших музейних і польових етнографічних досліджень плануємо продовжити її вдосконалення.

1. Аксаков И. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках / И. С. Аксаков. — СПб., 1858. — 484 с.

2. Білан М., Стельмащук Г. Український стрій / М. Білан, Г. Стельмащук. — Л. : Фенікс, 2000. — 328 с.

3. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация / В. Білецька // Матеріали до етнології й антропології. — Л., 1929. — Т. 21–22. — Ч. 1. — С. 43–109.

4. Борисенко В. Весільні звичаї та обряди / В. Борисенко // Поділля / [під ред. Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушка, З. Є. Болтарович та ін.]. — К. : Видавництво НКЦ «Доля», 1994. — С. 217–235.

5. Боряк О. Ткацтво / О. Боряк // Поділля / [під ред. Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушка, З. Є. Болтарович та ін.]. — К. : Видавництво НКЦ «Доля», 1994. — С. 484–497.

6. Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка: етнографічний аспект / Л. Булгакова-Ситник ; [ред. О. М. Козакевич]. — Л. : Ін-т народознавства НАН України, 2005. — 328 с.

7. Васіна З. О. Український літопис вбрання : [Книга-альбом]. Т. 2. XIII – початок XX ст.: Науково-художні реконструкції. Текстівки, рез. англ., рос. / З. О. Васіна. — К. : Мистецтво, 2006. — 448 с. : іл.

8. Вишивка Східного Поділля : Альбом / [П 77 Автори : Є. М. Причепій, Т. І. Причепій, керів. проекту: Л. П. Лихач]. — К. : Родовід, 2007. — 344 с. : іл.

9. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології / Х. К. Вовк. — К. : Мистецтво, 1995. — 336 с. : іл.

10. Волков Ф. К. Этнографические особенности украинского народа / Ф. К. Волков // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Пг., 1916. — Т. 2. — С. 455–647.

11. *Воропай О.* Звичаї нашого народу : етнографічний нарис / О. Воропай [перевидання 1966 р. (Мюнхен)]. – К. : Оберіг, 1993. – 592 с.
12. *Врочинська Г.* Українські народні жіночі прикраси XIX – поч. XX ст. / Г. Врочинська [вид. 2-е, допов.]. – К. : Родовід, 2008. – 230 с. : кольор. іл.
13. *Горинь Г. Й.* Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX – поч. XX ст.) / Г. Й. Горинь. – К. : Наукова думка, 1986. – 94 с.
14. *Горинь Г.* Художня обробка шкіри / Г. Горинь // Поділля / [під ред. Л. Ф. Артюх, В. Г. Балущка, З. Є. Болтарович та ін.]. – К. : Видавництво НКЦ «Доля», 1994. – С. 430–434.
15. *Захарчук-Чугай Р. В.* Українська народна вишивка (західні області України) / Р. В. Захарчук-Чугай. – К. : Наукова думка, 1988. – 190 с. : іл.
16. *Кара-Васильєва Т., Чорноморець А.* Українська вишивка / Т. Кара-Васильєва, А. Чорноморець. – К. : Либідь, 2002. – 160 с. : іл.
17. *Кожоляно Г.* Етнографія Буковини. Монографія / Г. Кожоляно. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 384 с. : іл.
18. *Кожоляно Я.* Буковинський традиційний одяг / Я. Кожоляно. – Чернівці ; Саскатун, 1994. – 262 с. : іл.
19. *Косаківський В.* Етнокультурна характеристика населення містечка Чечельника в історичному розвитку (XIX – початок XXI століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / В. Косаківський ; НАН України. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К., 2013. – 20 с.
20. *Косміна О.* Традиційне вбрання українців / О. Косміна. – К. : Балтія-Друк, 2008. – Т. 1. Лісостеп. – 160 с. : іл. Рез. англ.
21. *Костишена М.* Український народний костюм Північної Буковини. Традиції і сучасність / М. Костишена. – Чернівці : Рута, 1996. – 190 с.
22. *Матейко К.* Український народний одяг / К. Матейко. – К. : Наукова думка, 1977. – 224 с. : іл.
23. *Матейко К.* Український народний одяг : етнографічний словник / К. Матейко. – К. : Наукова думка, 1996. – 112 с.
24. *Берегиня* скарбів народних... : у 2 кн. – Вид. 2-е, випр. і доп. / [упоряд. А. М. Трембіцький]. – Хмельницький : ІРД, 2013. – Кн. 1. – 620 с.
25. *Ніколаєва Т.* Історія українського костюма / Т. Ніколаєва. [Лл. З. Васіної, Л. Міненко, Т. Ніколаєвої, О. Слінчак, М. Старовойт]. – К. : Либідь, 1996. – 176 с. : іл.
26. *Ніколаєва Т.* Український костюм. Надія на ренесанс / Т. Ніколаєва. – К. : Дніпро, 2005. – 320 с. : іл.
27. *Познанский Б.* Одежда малороссовъ / Б. Познанский // Труды XII Археологического съезда в г. Харькове. – М., 1905. – Т. 3. – С. 178–210.
28. *Половцева Ек.* Золотошвейное производство / Ек. Половцева // Кустарная промышленность России : Женские промыслы. – С.Пб., 1913. – С. 264–276.
29. *Прусевич А.* Народное вышивание / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 305–334.
30. Приватна колекція одягу В. Косаківського (Вінниця). 40 одиниць.
31. *Свидзинский В. Ф.* Ткацкий промысел в Подольской губернии / В. Ф. Свидзинский // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 119–181.
32. *Сидорович С. Й.* Художня тканина західних областей УРСР / С. Й. Сидорович. – К. : Наукова думка, 1979. – 153 с. : іл.
33. *Сицинский Е.* Материалы для истории цехов в Подолии / Е. Сицинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – К., 1916. – С. 119–181.
34. *Стельмашук Г.* Традиційні головні убори українців / Г. Стельмашук. НАН України. Ін-т народознавства. – К. : Наукова думка, 1993. – 240 с.
35. *Стельмашук Г.* Українські народні головні убори / Г. Стельмашук. – Л. : Априорі, 2013. – 276 с.
36. *Трофимов Л. Г.* Ткацкий промысел в Подольской губернии / Л. Г. Трофимов // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 182–289.
37. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Русским географическим обществом : Материалы и исследования, собранные чл. П. П. Чубинским. – С.Пб., 1877. – Т. 7. – Ч. 2. Малоруссы Юго-Западного края. – С. 374–452.
38. Українське народне мистецтво : Тканини та вишивки / [упоряд. Н. Манучарова, С. Сидорович, І. Красицька]. – К., 1960. – Вип. 1. – 261 с.
39. *Федорчук О.* Українські народні прикраси з бісеру / О. Федорчук. – Л. : Свічадо, 2007. – 119 с. : іл.
40. Фонди Бершадського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ-60–1250.
41. Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею. Група «тканини». Т-280–4254.
42. Фонди Вінницького обласного художнього музею. Група «народний костюм». НК-1–238.
43. Фонди державного історико-культурного заповідника «Межибіж». Книга надходжень. КН-1–950.

44. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Книга тканин. КТК-1–1927.

45. Фонди Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (Львів). Група «етнографія і промисли». ЕП-20559, 20579, 21573, 21582, 21606, 21971, 21972, 21978, 21994, 21997, 22037, 22096, 22263, 22266–22268, 22273, 22294, 22295, 23005, 69325, 69376, 72698, 72703, 72706, 75233, 75240, 75241, 75267, 77731, 77858, 77861, 77888, 79342, 80529, 80530, 81754/1–8, 82706; група «головні убори». ГУ-2, 6, 43, 62, 63, 73, 106, 118, 120, 121, 157, 201, 287, 289, 295, 304–309, 316–320, 328, 345, 349, 381.

46. Фонди навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Книга вступу. КВ-1–1120.

47. Фонди навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. КВ-533, 1837, 2218, 2230, 2342, 2356, 2621, 2631, 2687, 3080, 3946, 4087.

48. Фонди Національного музею ім. А. Шептицького (Львів). Група «народне мистецтво, тканини». НМТ-1113, 658, 854, 1251, 1234/2, 1778, 1800, 2372, 2384, 2794, 2800, 2802, 2807, 2808, 2811, 3012, 3172, 3181.

49. Фонди Національного музею українського народного декоративного мистецтва (Київ). Група «вишивка». В-1600–6800.

50. Фонди Одеського державного історико-краєзнавчого музею. Група «побутові речі». Б-37–46, 2674, 2675, 3322, 3323, 3368, 3369, 3392, 3416, 3417, 3422, 3423, 3424, 3464, 3486, 4155, 4156, 5192.

51. Фонди Оратівського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ-20–1460.

52. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Група «тканини». Т-200–9532.

53. Фонди Тиврівського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ-190–500, 1990–2890.

54. Фонди Тульчинського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ-1–850.

55. Фонди Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» (м. Київ). Книга надходжень. КН-523, 975, 1111, 1583, 2022, 2023, 3111, 6352, 8275, 8807, 8819, 9812, 12449, 13891, 13901, 15916, 16414, 19868, 20354, 20355.

56. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Група «тканини». Т-22-3320; Група «скло». С-86, 87, 183, 437, 685, 686, 688.

57. Фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею (ЧКМ). Група «ЧКМ-III (вбрання)». III-2027–19889; група «тканини». Т- 1–300.

58. Фонди Чернівецького обласного художнього музею. Група «тканини». Т-1–1408.

59. Фонди Ямпільського районного музею образотворчого мистецтва. Група «тканини». Т-9, 11, 28–39, 43–46, 49, 57–63.

60. *Шевченко С.* Українська народна тканина. Словник / С. Шевченко. – К. : Артанія, 1999. – 410 с. : іл.

61. *Штельмах П.* Овчинно-тулупное (куш-нирное) производство в Подольской губернии / П. Штельмах // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 235–412.